

ПСИХОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЧИННИКІВ РОЗВИТКУ ОСОБИСТІСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF FACTORS OF DEVELOPMENT OF PERSONAL POTENTIAL OF PRIMARY SCHOOL TEACHERS

У статті розглядається проблема психологічних чинників розвитку особистісного потенціалу вчителів початкової школи. Охарактеризовано наукові підходи до характеристики особистісного потенціалу (акмеологічний, діяльнісно-смысловий, гуманістичний, системний, адаптаційний, позитивно орієнтований, особистісно орієнтований, вчинковий, транскультуральний). На основі визначених підходів представлено сутність особистісного потенціалу вчителів. Зокрема, особистісний потенціал учителів розглядається як інтегральне сполучення мобілізуючих резервів особистості педагога, що з опорою на досвід, життєві установки, цінності, смислові орієнтації сприяє акумуляції енергії для досягнення життєвих цілей, особистісного сенсу, подолання труднощів, реалізації педагогічної діяльності в умовах змін. Основне завдання статті – визначення і характеристика психологічних чинників розвитку особистісного потенціалу вчителів початкової школи. Висвітлено такі позиції науковців щодо виокремлення чинників розвитку особистісного потенціалу людини: внутрішні, що пов'язані з індивідуально-психологічними особливостями особистості суб'єкта; мотиваційні, що зумовлюють різні можливості суб'єкта; зовнішні (соціальне, інформаційне середовище); цілеспрямовані розвивальні впливи (програми, курси). Представлено та проаналізовано зміст основних психологічних чинників розвитку особистісного потенціалу вчителів початкової школи. До суб'єктивних чинників, що розкривають внутрішню позицію, індивідуальні спроможності, підготовку вчителя до розвитку потенціалу, віднесено такі: вік, стать, гуманізм, фахові компетентності, готовність до інновацій, фасилітаційні здібності, обізнаність з особливостями розвитку особистісного потенціалу, вміння працювати над собою. Серед об'єктивних чинників, що визначають зовнішні соціально-психологічні, професійні умови становлення властивостей, здатностей особистості, визначено такі: місце проживання, освіту, стаж роботи, родино-сімейні взаємовідносини, режим життєдіяльності, матеріально-побутові умови життя, особливості професійного середовища, технології вдосконалення тощо.

Ключові слова: потенціал, особистісний потенціал, особистісний потенціал вчителів

початкової школи, об'єктивні чинники, суб'єктивні чинники.

The article deals with the problem of psychological factors in the development of the personal potential of primary school teachers. Scientific approaches to the characterization of personal potential (acmeological, activity-semantic, humanistic, systemic, adaptive, positive-oriented, personality-oriented, progressive, transcultural) are characterized. Based on certain approaches, the essence of the personal potential of teachers is presented as an integral combination of mobilizing reserves of the teacher's personality, relying on experience, life attitudes, values, semantic orientations, contributes to the accumulation of energy to achieve life goals, personal meaning, overcoming difficulties, the implementation of pedagogical activities in conditions changes. The main objective of the article is to determine and characterize the psychological factors in the development of the personal potential of primary school teachers. The positions of scientists on the identification of factors of the development of a person's personal potential are reflected: internal, associated with the individual psychological characteristics of the subject's personality; motivational factors that determine the different capabilities of the subject; external factors (social, informational environment); targeted developmental influences (programs, courses). The content of the main psychological factors in the development of the personal potential of primary school teachers is presented and analyzed. The subjective factors that reveal the inner position, individual abilities, teacher training for potential development include: age, sex, humanism, professional competencies, readiness for innovation, facilitation abilities, awareness of the peculiarities of personal potential development, the ability to work on oneself independently. Among the objective factors that determine the external socio-psychological, professional conditions for the formation of personality properties, abilities, place of residence, education, work experience, family and family relationships, mode of life, material and living conditions of life, features of the professional environment, technology are determined improvements, etc.

Key words: potential, personal potential, personal potential, primary school teachers, objective factors, subjective factors.

УДК 373.3.011-051:159.923
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.31.12>

Гуменюк І.А.

аспірант кафедри психології управління
Центральний інститут післядипломної
педагогічної освіти
Державного закладу вищої освіти
«Університет менеджменту освіти»

Сучасний етап розвитку української школи спрямований на змістове і технологічне перетворення, досягнення нових результатів освіти. У зв'язку з цим підвищуються вимоги до педагога, який не лише повинен орієнтуватися на старанне виконання своїх професійних обов'язків, але й має володіти розвиненими якостями – ініціативністю, креативністю, готовністю вчитися впродовж життя. Крім того, у процесі реалізації стратегічних завдань сучасного реформування школи педагог має

як професійно розвиватися, так і бути готовим до застосування у практичній діяльності особистісного потенціалу. Саме завдяки особистісному потенціалу вчитель здатний мобілізувати внутрішні резерви, спираючись на досвід, цінності, смислові орієнтації, акумулювати енергію для досягнення життєвих цілей, долати труднощі, реалізовувати педагогічну діяльність в умовах змін. З огляду на це проблема розвитку особистісного потенціалу вчителя початкової школи, вивчення чинників

його вдосконалення потребує першочергового розгляду і вирішення.

Проблема особистісного потенціалу стала предметом дослідження достатньої кількості науковців, що дозволило визначити підходи до тлумачення сутності досліджуваного явища, зокрема: акмеологічний (А. Деркач [6] та ін.), діяльнісно-смысловий (С. Жукова [10] та ін.), гуманістичний (С. Жигимонт [8] та ін.), системний (В. Косирев [15] та ін.), адаптаційний (І. Арендарчук [2] та ін.), позитивно орієнтований (М. Селігман [30] та ін.), особистісно орієнтований (С. Максименко [21] та ін.), транскультуральний (Н. Пезешкіан [27] та ін.), вчинковий (В. Татенко [31] та ін.).

На особливу увагу заслуговують результати досліджень таких вчених, як А. Костилова [14], А. Москальова [25], Р. Овчарова [14] та ін., які визначають зміст особистісного саморозвитку вчителя. На думку А. Москальової, особистісний потенціал учителя – це складне, багатоаспектне новоутворення, яке полягає в активізації внутрішніх ресурсів та зовнішніх умов щодо сприяння розвитку учнів. Завдяки особистісному потенціалу, на думку вченої, педагог здатний проявляти себе як автономний, саморегульований суб'єкт активності, що здійснює цілеспрямовані зміни у зовнішньому світі, поєднує стійкість до зовнішніх обставин і гнучке реагування на будь-які зміни [25].

Питання особистісних змін учителів, що зумовлені сучасними вимогами освітніх установ в умовах реформування сфери освіти, були розглянуті такими науковцями, як Н. Бібік [5], О. Ляшенко [20] та ін.

Серед досліджень, які висвітлюють проблему психологічних чинників розвитку особистісного потенціалу людини, варто виокремити роботи таких науковців, як Н. Дмитрієва [7], А. Кузнєцов [16], С. Селезньова [16] та ін. Для Н. Дмитрієвої основними чинниками розвитку особистісного потенціалу людини є такі: внутрішні, що пов'язані з індивідуально-психологічними особливостями особистості суб'єкта; мотиваційні, що зумовлюють різні можливості суб'єкта; зовнішні (соціальне, інформаційне середовище); цілеспрямовані розвивальні впливи (програми, курси тощо) [7].

Однак зауважимо, що вчені проблему особистісного потенціалу вивчали з різних боків, проте відкрито залишається проблема психологічних чинників розвитку особистісного потенціалу вчителів початкової школи.

Метою статті є визначення та характеристика психологічних чинників розвитку особистісного потенціалу вчителів початкової школи.

Ретельний аналіз наукової літератури надав можливість виокремити різні погляди дослідників на визначення і характеристику психологічних чинників, які впливають на розвиток

особистісного потенціалу людини, де психологічні чинники виступають в якості причин, що зумовлюють процес становлення досліджуваного феномену [17]. Слід зосередити увагу на поглядах таких учених, як Л. Новик [26], Т. Раздужева [28], М. Хватова [32] та ін.

Так, на думку Л. Новик, на особистісний потенціал людини впливають такі групи психологічних чинників: пізнавально-когнітивна група (рефлексивність, образ «Я»), емоційно-оцінна (самооцінка, самоповага), мотиваційно-ціннісна (потреба у саморозвитку, ціннісні орієнтації), поведінково-діяльнісна (самоконтроль, автономність) [26].

Т. Раздужева вважає, що до психологічних чинників розвитку особистісного потенціалу людини належать такі: робота над запобіганням вигорання; збереження ідеї про високий статус співтовариства, до якого належить особистість; саморозвиток, під час якого особистість відчуває себе гармонійно; розвиток комунікативних навичок; толерантність щодо особливостей інших людей [28].

Враховуючи вищезазначене та спираючись на думку науковців, ми визначили об'єктивні та суб'єктивні чинники розвитку особистісного потенціалу вчителів початкових класів.

Суб'єктивні чинники розкривають внутрішню позицію, індивідуальні спроможності, підготовку вчителя до розвитку потенціалу. Серед них варто виокремити такі: вік, стать, гуманізм, фахові компетентності, готовність до інновацій, фасилітаційні здібності, обізнаність в особливостях розвитку особистісного потенціалу, вміння самостійно працювати над собою.

Розглядаючи суб'єктивні чинники розвитку особистісного потенціалу вчителів початкової школи, варто зосередити увагу на віці людини. Вік людини є важливим чинником розвитку особистісного потенціалу, адже кожна вікова категорія представляє свої погляди на життя, діяльність [3]. Згідно з дослідженням А. Бадіона, Т. Дяченко, юний вік людини сприяє розвитку особистісного потенціалу, оскільки життєвий шлях лише починається, є багато надій на майбутнє, велике бажання отримати більше досвіду, інтерес до пізнання, розкриття власних ресурсів. У молодому віці людина зацікавлена в розвитку потенціалу задля самоствердження, конкурентоспроможності. Літнім людям розвиток особистісного потенціалу, на думку дослідників, потрібний заради продовження трудової діяльності, адже особистості поважного віку схильні до стабільності без кардинальних змін [3].

Значущим чинником розвитку особистісного потенціалу вчителя слід вважати стать. На думку Н. Самоукиної, процес розвитку особистісного потенціалу активізується частіше у чоловіків, які зацікавлені у кар'єрному

зростанні, самоствердженні, а жінки потребують стабільності, позитивної атмосфери, тому процес розвитку їхнього особистісного потенціалу знаходиться не на перших позиціях. Однак жінки, які зосереджені на кар'єрі, статусі, вирізняються сильним прагненням до розвитку своїх ресурсів [29].

Важливим чинником розвитку особистісного потенціалу вчителя початкових класів варто вважати гуманізм як визнання особою самоцінності інших людей, любов до них, служіння їм, а також як особливе ставлення до людини як найвищої цінності [9]. Да думку С. Жукова, застосовуючи гуманістичні принципи у професійній діяльності, вчитель формує внутрішню зібраність – резерв, що допомагає йому розробляти власну стратегію подолання труднощів у роботі, свідомо удосконалюючи себе [9].

Ключові фахові компетентності є основою розвитку особистісного потенціалу людини. С. Мартиненко зазначає, що фахова компетентність – це спосіб прояву внутрішнього особистісного потенціалу, поштовх до усвідомленого саморозвитку, система інтелектуальних, практичних, соціально-психологічних знань, умінь, навичок, що створюють підґрунтя для внутрішньої мотивації до самовдосконалення, стимулюють творчий підхід до професійної діяльності [23].

У системі суб'єктивних чинників розвитку особистісного потенціалу вчителів не менш значущою є готовність до інновацій як стан особистості, за якого внутрішні детермінанти ефективності інноваційної діяльності досягли значного рівня [34]. У працях В. Чудакової особистість, що має розвинену готовність до інновацій, легко здійснює будь-який процес, пов'язаний з інноваційними діями. Неготовність до інновацій викликає стан опору, незадоволеності тощо [34].

Фасилітаційні здібності як чинник розвитку особистісного потенціалу вчителів початкових класів є властивостями особистості, що застосовуються для ефективної організації обговорення складної проблеми з оптимальним використанням часу [33]. Фасилітаційні здібності педагога допомагають учням усвідомити себе як самоцінність, розвинути прагнення до саморозвитку, самореалізації, самовдосконалення, особистісного зростання, розкрити пізнавальні здібності [33].

Серед зазначених чинників розвитку особистісного потенціалу важливою є обізнаність людини з особливостями розвитку потенціалу. Цей процес, за словами З. Курбанова, передбачає не лише знання сутності потенціалу, а й спроможність особистості орієнтуватися у механізмах його розвитку відповідно до змінних життєвих обставин. На думку вченого, розвиток особистісного потенціалу супроводжу-

ється певними етапами, закономірностями, розуміння яких розкриває внутрішній план дій щодо здійснення цього процесу, активізує почуття свободи вибору, актуалізує внутрішні резерви [18].

Невід'ємним чинником розвитку особистісного потенціалу людини є вміння працювати над собою. Для Г. Мешко робота над собою передбачає усвідомлення невідповідності Я-реального і Я-ідеального. Особистість, яка має ідеальний образ себе, здатна до самопізнання, самовдосконалення, готова застосувати будь-які дії без сторонньої допомоги задля власного розвитку, покладаючись лише на свої сили [24].

Об'єктивні чинники визначають зовнішні соціально-психологічні, професійні умови становлення властивостей. До них належать такі: місце проживання, освіта, стаж роботи, родинно-сімейні взаємовідносини, режим життєдіяльності, матеріально-побутові умови життя, особливості професійного середовища, технології вдосконалення тощо.

Серед чинників розвитку особистісного потенціалу вчителів початкової школи варто відзначити місце проживання людини. Згідно з результатами дослідження Д. Шушпанова проживання особистості у місті значною мірою підвищує шанс ефективно розкрити та активізувати потенціал, оскільки цьому сприяє високий рівень життя, можливості задовольнити матеріальні, духовні, соціальні потреби. У сільській місцевості, як зазначає автор, люди не мають таких можливостей, як у місті, для реалізації особистісного потенціалу, вони обтяжені важкою фізичною працею задля створення сприятливих умов життя [35].

Не менш значущим чинником розвитку особистісного потенціалу людини є освіта. Як зазначають Т. Кучера, Л. Насонова та В. Дейнека, процес освіти передбачає формування необхідних для практичної діяльності людини структур, методів, процедур свідомості, мислення. Автори вважають, що більший обсяг знань, умінь сприяє їхній кращій систематизації. Досягаючи необхідного рівня системності знань, людина отримує умови для саморозвитку, самоосвіти [19].

Стаж роботи як чинник розвитку особистісного потенціалу вчителів характеризується у працях С. Максимця. Автор зазначає, що спеціалісти зі стажем менше 10 років, перебуваючи на стадії адаптації та розвитку професіоналізму, потребують налагодження стосунків із колегами, спільної діяльності, очікують внутрішньої винагороди за роботу та її значущість, схильні до реалізації індивідуальних властивостей, здібностей, розкриття потенціалу задля досягнення високого результату у професії. На думку науковця, фахівці зі стажем більше 10 років не прагнуть до більшого

розкриття індивідуальних особливостей, адже вони мають стабільну професійну діяльність, сформовану професійну позицію, в цілому задоволені роботою, взаєминами з колегами тощо [22].

Чинником розвитку особистісного потенціалу вчителя є також родинно-сімейні відносини. На думку О. Бондарчук, Т. Вакуліч, сім'я, взаємовідносини її членів, структура, соціально-культурний, освітній рівень батьків забезпечують індивідуальне середовище для життя людини, фізичний, розумовий, емоційний, соціальний розвиток особистості тощо [4].

Розвиток особистісного потенціалу вчителів початкової школи залежить, на думку І. Залеського, М. Клименко, від режиму життєдіяльності людини, що ґрунтується на гармонійному поєднанні фізичних, розумових сил, збалансованого харчування, повноцінного і здорового відпочинку. Задля ефективної реалізації внутрішніх резервів людині потрібен задовільний фізичний стан. У процесі функціонування й забезпечення життєвих процесів організм витрачає велику кількість енергії, яку він отримує від збалансованого харчування. Оскільки розумова праця передбачає напруження нервової системи, гармонійне чергування фізичної та розумової діяльності сприяє нормальному функціонуванню організму людини. Автори зазначають, що довготривале порушення гігієни фізичної, розумової роботи, відпочинку спричинює різноманітні захворювання [11].

Згідно з дослідженням О. Ковалевської матеріально-побутові умови життя є важливим чинником розвитку особистісного потенціалу вчителя, адже вони визначають важливу складову частину комплексу характеристик якості життя. Матеріально-побутові умови, на думку авторки, впливають на здоров'я людини, можливість одержання освіти, працездатність, зумовлюють самореалізацію сучасної особистості. У цьому аспекті житло, що відповідає потребам людини, є найважливішим соціальним благом. Людина, яка володіє житлом, відчуває себе захищеною, впевненою, емоційно стабільною. Відсутність житла перешкоджає реалізації, зокрема, потреб безпеки. Отже, у такому разі потреба у розвитку особистісного потенціалу людини стає другорядною [13].

Серед важливих чинників розвитку особистісного потенціалу вчителя слід виокремити особливості професійного середовища, яке зосереджене в колективі співробітників, що об'єднані спільною діяльністю, метою, інтересами, стосунками, взаємодопомогою тощо [1]. Р. Акофф, Д. Магідсон, Г. Еддісон переконані, що професійний мікроклімат, міжособистісні стосунки у колективі зумовлені потребами особистості у спілкуванні, самовдосконаленні, самоствердженні в рамках колективу, профе-

сійною діяльністю, статусом. Інтенсивність розвитку особистісного потенціалу людини залежить від взаємовідносин членів колективу [1].

До значущих чинників розвитку особистісного потенціалу вчителів початкової школи, на думку О. Ігнатюка, варто віднести технології вдосконалення, що передбачають систему психологічних, дидактичних, методичних процедур взаємодії суб'єктів удосконалення з урахуванням їхніх схильностей, здатностей [12].

У руслі такого погляду на психологічні чинники розвитку особистісного потенціалу вчителів початкової школи існує необхідність описати вплив кожного з вищеназваних чинників, беручи до уваги той факт, що всі чинники взаємозалежні, мають спільні тенденції.

Таким чином, розвиток особистісного потенціалу людини залежить від впливу таких пов'язаних між собою чинників: об'єктивних, які визначаються зовнішніми, тобто соціально-психологічними та професійними, обставинами у становленні властивостей, характеристик особистості; суб'єктивних, які зумовлені внутрішньою позицією, індивідуальними здібностями, підготовкою особистості до розвитку потенціалу.

Отже, процес розвитку особистісного потенціалу вчителів початкової школи залежить від впливу таких пов'язаних між собою чинників: суб'єктивних, які розкривають внутрішню позицію, індивідуальні спроможності, підготовку вчителя до розвитку потенціалу (вік, стать, гуманізм, фахові компетентності, готовність до інновацій, фасилітаційні здібності, обізнаність з особливостями розвитку особистісного потенціалу, вміння працювати над собою); об'єктивних, які визначають зовнішні соціально-психологічні, професійні умови становлення властивостей, здатностей особистості (місце проживання, освіта, стаж роботи, родинно-сімейні відносини, режим життєдіяльності, матеріально-побутові умови життя, особливості професійного середовища, технології вдосконалення тощо).

Перспективи подальших наукових пошуків убачаємо в розробці програми розвитку особистісного потенціалу вчителів початкової школи та експериментальній перевірці діагностичного інструментарію для вивчення рівня прояву досліджуваного явища.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Акофф Р., Магисон Д., Эддисон Г. Идеализированное проектирование: как предотвратить завтрашний кризис сегодня. *Создание будущего организации*. Днепропетровск, 2007. 265 с.
2. Арендачук И.В. Личностный потенциал и социально-психологическая адаптированность как ресурс психологической готовности к риску. *Известия Саратовского университета*. 2015. Т. 4. № 3. С. 219–226.

3. Бадіон А.О., Дяченко Т.О. Мотивація персоналу в залежності від віку та освітньо-кваліфікаційного рівня на прикладі заводу ДП «ЗАВОД 410 ЦА». *Проблеми підвищення ефективності інфраструктури*. 2011. № 31. С. 222–228.
4. Бондарчук О.І., Вакуліч Т.М. Психологія девіантної поведінки. Київ, 2010. 230 с.
5. Бібік Н.М. Нова українська школа: поради для вчителя. Київ, 2018. 160 с.
6. Деркач А., Зазыкин В. Акмеология : учебное пособие. Санкт-Петербург, 2003. 256 с.
7. Дмитриева Н.Б. Психология здоровья личности. Казань, 2010. 44 с.
8. Жигимонт С.Н., Лобанова А.В., Молчанова Е.В. Личностный потенциал и социальная адаптированность личности: социально-психологический подход. *Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований*. 2016. № 7 (4). С. 699–701.
9. Жуков С.М. Гуманізм як феномен, як світоглядний принцип нової парадигми освіти; гуманістичне виховання, становлення підростаючої особистості. *Педагогічна освіта: теорія і практика*. 2011. Вип. 9. С. 37–46.
10. Жукова С.В. Личностный потенциал как психо-педагогическая категория. *Международный журнал экспериментального образования*. 2015. № 4. С. 109–110.
11. Залеський І.І., Клименко М.О. Екологія людини. Рівне, 2013. 385 с.
12. Ігнатюк О.А. Теоретичні та методичні основи підготовки майбутнього інженера до професійного самовдосконалення в умовах технічного університету : дис. ... докт. пед. наук : 13.00.04. Харків, 2009. 562 с.
13. Ковалевська О.П. Житлові умови в системі характеристик якості життя. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2011. № 3. С. 5.
14. Костылева А.А. Овчарова Р.В. Влияние личностного потенциала педагога на диалог в педагогическом общении. Курган, 2012. 128 с.
15. Косырев В.Н. Методология, состояние и перспективы исследования проблемы личностного потенциала. *Социально-экономические явления и процессы*. 2011. № 5–6. С. 356–361.
16. Кузнецов А.Г., Селезнева С.М. Факторы развития акмеологического потенциала менеджера. *Вестник Южно-Уральского государственного университета*. 2012. № 45. С. 12–19.
17. Кузьмина С.В., Власихина Н.В. Развитие личностного потенциала студента с позиции компетентного подхода. *Вестник Нижегородского государственного университета им. Н.И. Лобачевского*. 2013. № 3 (1). С. 26–32.
18. Курбанов З.А. Діагностика та формування у співробітників органів внутрішніх справ мотивації професійного самовдосконалення. Херсон, 2005. 91 с.
19. Кучера Т.Н., Насонова Л.І., Дейнека В.В. Філософія освіти : навчальний посібник. Харків : ХНМУ, 2015. 63 с.
20. Ляшенко О.І. Пріоритети розвитку української школи в умовах реформування освіти. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка*. 2016. Вип. 22. С. 39–42.
21. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості. Київ, 2006. 240 с.
22. Максимець С.М. Психологічні особливості професійної мотивації педагога. *Конкурентоспроможність в умовах глобалізації: реалії, проблеми та перспективи* : матеріали шостої Міжнародної наук.-практ. конф. / за ред. Саух І.В. Житомир, 2012. С. 423–428.
23. Мартиненко С.А. Професійна компетентність як складова професіоналізму особистості: психолого-педагогічний аспект. *Проблеми сучасної педагогічної освіти*. 2013. Вип. 40 (2). С. 128–132.
24. Мешко Г.М. Вступ до педагогічної професії. Київ, 2010. 200 с.
25. Москальова А.С. Психологічні особливості особистісного потенціалу подолання професійних криз керівниками загальноосвітніх навчальних закладів. *Вісник післядипломної освіти*. 2016. Вип. 2. С. 61–75.
26. Новик Л.М. Психологічні чинники розвитку суб'єктності в юнацькому віці : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2015. 20 с.
27. Пезешкиан Н., Пезешкиан Х. Позитивная психотерапия – транскультуральный и междисциплинарный подход. *Обзор психиатрии и медицинской психологии им. В.М. Бехтерева*. 1993. № 4. С. 63–77.
28. Раздужева Т.А. Психологические особенности формирования личностного потенциала сотрудников лечебно-профилактических учреждений. URL: <https://pgu.ru/upload/iblock/3ed/10.pdf> (дата звернення: 15.11.2021).
29. Самоукина Н.В. Эффективная мотивация персонала при минимальных финансовых затратах. Москва : Вершина, 2006. 224 с.
30. Селигман М. Новая позитивная психология. София, 2006. 368 с.
31. Татенко В.О. До питання про соціально-психологічний потенціал суб'єктно-вчинкового підходу. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*. 2013. Вип. 4. С. 204–225.
32. Хватова М.В. Концепция развития акмеологических ресурсов психологического здоровья молодежи : дис. ... докт. психол. наук : 19.00.13. Тамбов, 2012. 554 с.
33. Хілько С. Особливості формування фасилітаційної позиції майбутнього психолога в системі післядипломної педагогічної освіти. URL: http://umo.edu.ua/images/content/nashi_vydanya/pislya_diplom_osvina/1_2016/ХИЛЬКО.pdf (дата звернення: 15.11.2021).
34. Чудакова В.П. Науково-методичне забезпечення формування готовності педагогів до інноваційної діяльності». *Освіта і розвиток обдарованої особистості*. 2012. № 3–4. С. 186–205.
35. Шушпанов Д.Г. Суспільне здоров'я як чинник реалізації людського потенціалу України. URL: https://www.academia.edu/6789686/314.174_PUBLIC_HEALTH_AS_A_FACTOR_IN_THE_REALIZATION_OF_HUMAN_POTENTIAL_IN (дата звернення: 15.11.2021).